

سمینار نسخه‌شناسی فارسی در وین

فریبا افکاری^۱

بحث برگزاری سمینار یا کارگاهی با عنوان نسخ خطی فارسی از دو سال پیش از شروع آن مطرح شد. این پیشنهاد از انستیتوی ایرانشناسی فرهنگستان علوم اتریش به مدیریت دکتر برت فراگنر و معاون ایشان دکتر نصرت‌الله رستگار، و با نظارت و اشراف علمی استاد ایرج افشار شکل گرفت.

چندی بعد، دعوت‌نامه‌ای از سوی دکتر فراگنر به مرکز پژوهشی میراث مکتوب ارسال شد که تعدادی از کارشناسان و پژوهشگران نسخ خطی به نام و با توجه به سابقه و فعالیت‌های پژوهشی و علمیشان در حوزه نسخ خطی برای شرکت در سمینار دعوت شده بودند، دفتر نامه بهارستان نیز دعوت‌نامه‌ای این چنین دریافت داشته بود. پس از آن، دعوت‌نامه‌های جداگانه‌ای برای هر یک از افراد ارسال گردید. بعدها تعداد دیگری نیز به سخنرانان اولیه پیوستند؛ ضمن آنکه دو تن از مدعوین نیز، دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی و آقای احمدرضا رحیمی ریشه، نتوانستند حضور یابند.

پس از قطعی شدن سخنرانان و موضوع مقالات آنان که می‌بایست در حوزه نسخه‌شناسی فارسی باشد، جلساتی چند در منزل استاد ایرج افشار با حضور هشت تن (افکاری، ایرانی، جعفری‌مذهب، رحیمی ریشه، شیخ‌الحکمایی، صادقی، صفری، و گل‌باز) برگزار گردید و جلسه‌ای نیز در محل میراث مکتوب با حضور استاد

افشار و دکتر رستگار برای نهایی کردن موضوع مقالات و افراد تشکیل شد این مقالات به نوعی نشانگر فعالیت‌های نسخه‌شناسی ایرانی قلمداد می‌گردید. سپس موضوع آنها با استاد افشار در میان گذاشته شد تا با اشراف ایشان و اطلاعی که از سایر فعالیت‌های نسخه‌شناسی اروپایی دارند، از انجام و ارائه مقالات تکراری یا غیر مربوط به موضوع سمینار جلوگیری شود.

نکته مهم آن که استاد همواره بر ارائه حرف بدیع و حذف حواشی و اضافات و انتخاب موضوع جدی و دقیق همراه با ارائه علمی و تصویری هر مقاله تأکید داشتند تا در این میان تنها به کلیات بسنده نشود و هر سخنران با توجه به تخصص و تجربه خود در طول سالیان، به موضوعی بپردازد که در آن نتایج بهتری به دست آورده است و به قول استاد به نقل از شادروان پورداد «آبروی عجم از میان نرود».

نتایج حاصله از این جلسات سودمند موجب گردید تا سخنرانان نکات مهم و کاربردی مقالات خود را با استاد و جمع در میان گذارند و هر موضوع صیقل خورده و از پختگی لازم برای ارائه نهایی برخوردار شود.

در طول این یک سال نیز دکتر رستگار با ارسال نامه‌های متعدد هفتگی و گاه روزانه، شرکت‌کنندگان را از آخرین تغییرات برنامه سمینار مطلع می‌کردند و با آنان تشریح مساعی می‌نمودند. این نامه‌ها نشان از مسئولیت‌پذیری و برنامه‌ریزی دقیق ایشان داشت که به تنهایی در کنار دکتر فراگنر همه جوانب برنامه را از نظر می‌گذرانید: از چکیده مقالات و تایپ و ترجمه برنامه به فارسی و انگلیسی گرفته تا برنامه هتل و نقشه راه و ...

در ایران نیز خانم زینب پیری مدیر روابط عمومی و امور بین‌الملل مرکز پژوهشی میراث مکتوب و خانم پانته‌آ رنجبر از دفتر نامه بهارستان هماهنگی‌های لازم را برای حضور شرکت‌کنندگان در سمینار به خوبی انجام می‌دادند، به‌ویژه آنکه خانم پیری برای تهیه ویزا تلاش فراوان کرد و پیوسته شرکت‌کنندگان را در جریان آخرین اخبار سمینار قرار می‌داد و برنامه نهایی را برای اطلاع علاقه‌مندان در وبگاه (سایت) میراث مکتوب منعکس می‌کرد. برای اطمینان بیشتر، مرکز پژوهشی میراث مکتوب از سه ماه قبل از سفر، بلیت اکثر شرکت‌کنندگان

۱. دانشجوی دکتری کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه تهران

را تهیه کرده بود تا متعاقباً افراد بتوانند هزینه بلیت‌ها را از سازمانها و مراکز علمی تابعه دریافت کنند و سپس به میراث مکتوب بازپرداخت کنند. برای همراهی بیشتر، هزینه ویزی حدود ده نفر را هم این مرکز پرداخت کرد.

پس از ارسال چکیده‌ها و تأیید نهایی مقالات و تهیه ویزا، هزینه‌های اقامت و بیمه پزشکی از سوی سمینار و سایر هزینه‌ها و بلیت سفر از سوی افراد یا برخی از مؤسسات متقبل گردید، سرانجام پس از گذراندن تمامی مقدمات، سفر اعضای ایرانی (سیزده نفر) در روز شنبه ۲۰ سپتامبر برابر با ۳۰ شهریورماه آغاز شد. پس از رسیدن به فرودگاه اتریش، دکتر رستگار با برنامه‌ریزی قبلی با همکاران خود و چند خودرو برای انتقال میهمانان به دو هتل از پیش تعیین شده، آمده بود و بلافاصله پس از استقرار در خودرو، در طول مسیر، به معرفی شهر وین و خیابان‌های آن پرداخت. نکته جالب در مورد این شهر آن است که تمامی مراکز فرهنگی، تاریخی و دیدنی وین در یک دایره مرکزی، با فاصله کمی از یکدیگر قرار گرفته‌اند و شهر آن را مانند نگینی در بر گرفته است که به آن «رینگ اشتراوسه» می‌گویند و توریست‌ها می‌توانند با یک حرکت حلقه‌ای و دایره‌وار از تمامی نقاط دیدنی و زیبای شهر بازدید کنند.

روز یکشنبه پیش از سمینار، فرصتی مناسب بود تا گروه از شهر براتیسلاوا پایتخت فرهنگی کتاب کودک جهان که در جمهوری اسلواکی و در همسایگی وین قرار داشت، بازدید کند. صبح به راه افتادیم و پس از سفری دوساعته به این شهر زیبا و تاریخی رسیدیم؛ شهری با اماکن فرهنگی و دیدنی زیبا، قلعه‌ای باشکوه بر فراز دانوب، تپه‌های زیبا و مجسمه هانس کریستن اندرسن که کودکی بر شانه‌هایش نشسته است. براتیسلاوا شهری توریستی است که به تازگی به اتحادیه اروپا پیوسته و هنوز واحد پول یورو در آن رسمیت چندانی ندارد و مردم با پول رایج محلی داد و ستد می‌کنند.

وین

محل اقامت ما در هتلی در مرکز شهر و با فاصله کمی از چند ایستگاه مترو و با محل برگزاری سمینار در آکادمی علوم اتریش بود. در نزدیکی آکادمی، کلیسای باعظمت و

مشهور دام قرار داشت، ساختمانی با سنگ سیاه و معماری باشکوه. در پشت کلیسا، میدانی از کالسکه‌های قدیمی و اسبهای مزین اتریشی با کالسکه‌چپانی با لباسهای سنتی قرار داشت که جذابیت خاصی برای توریست‌ها فراهم آورده بود.

کمی آن سوتر فرهنگستان علوم اتریش و انستیتوی ایرانشناسی قرار داشت. محل برگزاری سمینار در طبقه همکف سالن بود با حدود شصت صندلی، یعنی به تعداد سخنرانان و مستمعانی که از قبل ثبت نام کرده بودند. تزئینات و اطلاع‌رسانی آن نشانی از شیوه مرسوم برگزاری سمینارهای ایرانی نداشت. نه از پلاکارد و پارچه‌نوشته‌های رنگارنگ تبلیغاتی خبری بود و نه از سبد گل و عکاس و فیلمبردار. محیطی رسمی و در عین حال ساده و صمیمی که همه چیز طبق برنامه پیش می‌رفت. ساعت نه صبح شرکت‌کنندگان می‌بایست به میز ثبت‌نام مراجعه می‌کردند و کارت سینه (که بر روی آن نام افراد به دو زبان فارسی و انگلیسی نوشته شده بود) و بروشور و چکیده و مقالات را دریافت می‌کردند. یک خانم اتریشی کارمند انستیتو و یک خانم ایرانی از کارکنان انستیتوی ایرانشناسی این وظیفه را برعهده داشتند، از کارکنان آکادمی علوم و انستیتوی ایرانشناسی نیز تکی چند در سمینار و جلسات سخنرانی‌ها شرکت داشتند و با لطف بسیار اگر مشکلی پیش می‌آمد راهگشا بودند. اینان خانم‌ها افسانه جلیل‌زاده و افسانه منفردزاده بودند.

در سالی که محوطه وسیعی داشت چند میز ساده برای پذیرایی چای و قهوه و شیرینی و نیز صرف ناهار در نظر گرفته شده بود که افراد می‌توانستند در هنگام استراحت از آن استفاده کنند و با یکدیگر گپ و گفتی داشته باشند.

تاکنون سمینارهای متعددی با موضوع ایرانشناسی و نسخه‌های خطی فارسی برگزار شده است که از آن جمله می‌توان به سمینارهای معمول ایرانشناسی که هر ساله در کشورهای اروپایی برگزار می‌شود اشاره کرد. تاکنون سه سمینار تخصصی نسخه‌های خطی نیز در سالهای دورتر در ترکیه، اروپا و بولونیای ایتالیا (۲۰۰۰م) و سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی در تهران (۱۳۷۵ش) برگزار شده است. در چند سال گذشته نیز سمیناری با

برای آشنایی هرچه بیشتر شرکت‌کنندگان سمینار در نظر گرفته شده بود که از لحاظ آشنایی با چگونگی حفظ و نگهداری مجموعه‌های نسخه‌های خطی، کتابهای قدیمی و کهن چاپ، روشهای مرمت و آسیب‌شناسی نسخه‌های خطی و نحوه سرویس‌دهی کتابها و منابع بسیار حائز اهمیت بود.

روز اول: دوشنبه ۲۲ سپتامبر

ساعت ده صبح پس از ثبت‌نام سخنرانان و شرکت‌کنندگان و استقرار در سالن، دکتر فراگنر ضمن خوش‌آمدگویی به همه شرکت‌کنندگان، از فراهم‌آوردن سمینار در ایران و اتریش به ویژه از استاد ایرج افشار به خاطر کوششهای علمی و حمایت‌های ایشان در برگزاری سمینار نسخه‌شناسی سپاسگزاری کرد و تأکید نمود که نسخه‌های خطی فارسی به عنوان منابع تحقیقی برای ایرانشناسان از اهمیت بسیاری برخوردار است و برگزاری سمینارهایی با موضوع نسخه‌شناسی فارسی تلاشی است در جهت معرفی و شناسایی هرچه بهتر و بیشتر این میراث ارزشمند علمی گذشتگان، و شناخت همه‌جانبه آنها به درک بهتر از آثار مکتوب فارسی کمک می‌کند.

پس از آن، در ساعت یازده، نخستین سخنران سمینار استاد ایرج افشار مقاله خود را با عنوان «نگاه پارانومیک به کدیولوژی نسخه‌های خطی» ایراد کرد. استاد که متن کامل مقاله ارزشمند خود را در هفده صفحه پیش از شروع سخنرانی تکثیر کرده و در اختیار شرکت‌کنندگان قرار داده بود، بر این نکته تأکید داشت که «تاکنون متنی از گذشته به دستمان نرسیده است که اطلاعات روشنی از ضوابط خاص نسخه‌نویسی فارسی مربوط به اعصار پیشین در آن دیده شود مانند نقطه‌گذاردن و...

بررسی نسخه خطی منحصر به فرد سفینه تبریز در هلند (آمستردام) برگزار شد که جمعی از نسخه‌شناسان ایرانی و اروپایی در آن شرکت داشتند. اما تاکنون سمیناری با این ویژگی، هم از حیث تعداد شرکت‌کنندگان سخنرانان ایرانی (سیزده تن) و هم از حیث موضوع (نسخه‌شناسی فارسی) و کیفیت مقالات برگزار نگردیده است. سمینار تابستانی نسخه‌شناسی وین با حضور بیست تن از کارشناسان نسخ خطی، فهرست‌نگاران و نسخه‌شناسان ایران و جهان و برخی صاحب‌نظران و شرکت‌کنندگان غیرسخنران (جمعاً ۵۵ نفر) از ۲۲-۲۶ سپتامبر ۲۰۰۸ برابر با ۱-۵ مهر ۱۳۸۷ در وین اتریش برگزار گردید. زمان تعیین شده برای هر مقاله ۴۵ دقیقه بود. سخنرانان پس از ارائه هر مقاله پانزده دقیقه به سؤال و جواب درباره موضوع مورد بحث و یا تبادل نظر و ارائه پیشنهادها اصلاحی و تکمیلی از سوی شرکت‌کنندگان پرداختند. سیزده سخنران از ایران و هفت سخنران از کشورهای فرانسه، روسیه، هلند و انگلستان، تاجیکستان، طی پنج روز به ایراد مقالات و یافته‌های علمی جدید خود در موضوع نسخه‌شناسی فارسی پرداختند. شرکت‌کنندگان غیرسخنران نیز عموماً نسخه‌شناسان و فهرست‌نگاران و صاحب‌نظران نسخ خطی از کشورهای آمریکا، آلمان، انگلستان، هلند، مجارستان و اتریش بودند که از آن میان می‌توان به حضور خانم منیژه بیانی، دختر مرحوم مهدی بیانی، رئیس پیشین کتابخانه ملی، اشاره کرد. او اکنون پژوهشگر و فهرست‌نگار مجموعه داوود خلیلی در لندن است. این سمینار تابستانی (Summer School) با همکاری طرفهای ایرانی مرکز پژوهشی میراث مکتوب، نشریه نامه بهارستان، کتابخانه ملی اتریش، آرشیو دولتی اتریش، انجمن ایران و اتریش برگزار گردید و کارشناسان نیز از کتابخانه ملی ایران، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه آستان قدس رضوی و مجمع ذخایر اسلامی قم در آن شرکت داشتند. استاد ایرج افشار نیز از آغاز تا پایان سمینار به عنوان مشاور علمی و یکی از ارکان برگزارکننده سمینار حضوری فعال داشتند.

در کنار برگزاری سمینار که هر روز از ساعت نه صبح تا شش بعد از ظهر به طول می‌انجامید، دو بازدید از «آرشیو دولتی اتریش» و «کتابخانه ملی اتریش» نیز

خوشبختانه مقداری از اصطلاحات این فن بیشتر سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر می‌رسیده است... متأسفانه آنان که بسیار می‌دانستند چیزی مبّوب و مرتّب در این زمینه از خود بر جای نگذاشتند. پس یاد باد زحمات محمّدتقی دانش‌پژوه که در فهرستهای خود شمه‌ای از آنگونه آگاهی‌ها را که از زبان آنان شنیده بود، مندرج ساخت.»

استاد افشار پس از ذکر پیشنهادی از کاربرد برخی اصطلاحات مربوط به عناصر و ضوابط نسخه‌شناسی در فهرستهای داخلی و خارجی و در نسخه‌ها و یادداشت‌ها، پیشنهاد کردند: «اگر روزی همه نشانه‌ها و آرایه‌های مربوط به چند صد نسخه معتبر فارسی (لااقل پنجاه نسخه برای هر قرن) استخراج و گروه‌بندی شود، شاید بتوان گفت که هر یک از آن ترتیبات مربوط به کتابت و تجلید تا چه پایه عمومیت داشت و تغییرات هر دوره چه بود و نظایر آنها.» استاد، کدیولوژی را یک فن دانسته که روزبه‌روز با دیدن نسخه‌های تازه دامنه‌ای وسیع‌تر می‌یابد و باید بر تعداد هر یک از عوامل و عناصر آن افزود. ایشان در مقاله خود به جنبه‌های نسخه‌شناسی و دسته‌بندی ضوابط آنها در کاغذ، جلد، قطع کتاب، رسم‌الخط، اصطلاحات، آرایه‌ها، نسخه‌های جعلی و ساختگی، کزاسه‌ها، پرداختند و برخی نمونه‌ها را با نشان دادن تصویر نسخه (با کمک نادر مطلبی کاشانی) به حاضران ارائه کردند.

اولین سخنران بعدازظهر، در ساعت ۱۴ آقای دکتر اکبر ایرانی، رئیس مرکز پژوهشی میراث مکتوب، بود که درباره «اهمیت چاپ فاکسیمیله از لحاظ ضوابط نسخه‌شناسی و شناخت متن برای تصحیح متون فارسی» سخنرانی کرد.

آقای ایرانی تأکید کرد: «با جستجو و انتشار نسخ خطی به صورت نسخه‌برگردان (فاکسیمیله) زمینه و مواد اولیه بررسی بر روی ضبط و تلفظ واژه‌های فارسی، حرکت‌گذاری واژه‌ها در رسم‌الخط فارسی و دیگر ویژگی‌های زبانی آماده شده است که در اختیار پژوهشگران قرار می‌گیرد.»

در پایان یکی از حاضران درباره آینده سرنوشت چاپ فاکسیمیله از ایشان پرسید و استاد افشار نیز به این نکته اشاره کرد که مهم این است که چاپ نسخه‌برگردان نباید در سایز و اندازه با نسخه اصلی تفاوت کند و باید هم‌اندازه باشد. البته یافتن کاغذ متناسب با نسخه در برخی کشورها دشوار است، اما باید کوشید تا اصل نوشته حتماً به اندازه خط اصلی باشد.

در ضمن در انتهای سالن سخنرانی فضایی به نمایش کتابهای تازه‌انتشار یافته مرکز پژوهشی میراث مکتوب و مجمع ذخائر اسلامی و فهرست‌های نسخ خطی آن (از سوی آقای صادق اشکوری) اختصاص یافته بود که مورد توجه و استقبال شرکت‌کنندگان سمینار به ویژه محققان خارجی قرار گرفت؛ قرار بود کتابها پس از اتمام سمینار از سوی ایشان به مؤسسه ایرانشناسی اتریش و کتابخانه ملی وین اهدا گردد و آقای صادق اشکوری نیز بعضی از فهرست‌های نسخه‌های خطی را به خانم اوا ایرپلیش، کتابدار کتابخانه ملی وین و بخش خطی، اهدا کردند.

هم‌چنین اشاره شد که مرکز پژوهشی میراث مکتوب چاپ نسخه‌برگردان قدیمی‌ترین نسخه فارسی الاینه عن حقایق الادویه را با همکاری فرهنگستان علوم اتریش در دست انتشار دارد که به زودی در اختیار علاقه‌مندان نسخه‌پژوهی قرار خواهد گرفت.

برنامه سخنرانی‌های دیگر نیز طبق برنامه انجام گرفت که شامل مقالات آقایان نادر مطلبی کاشانی، فرانسیس ریشار، و صادق اشکوری بود. چکیده این سه مقاله در اینجا درج می‌شود:

نادر مطلبی کاشانی (تهران): «آداب رنگین‌نویسی در نسخه‌های خطی»: آنچه در این مقاله مجال طرح می‌یابد، شامل گزیده اشاراتی پراکنده است که در لابه‌لای متون درخصوص استفاده از رنگ‌ها آمده است؛ و این مقاله درصدد یافتن پاسخی به پرسش‌های زیر است.

دکتر پاول لوفت، دکتر علی‌اشرف صادقی و دکتر یان یوست ویتکام پی گرفته شد و پس از هر سخنرانی، حاضران به مناسبت موضوع بحث به طرح سؤال یا ذکر نکات و معلوماتی می‌پرداختند.

پاول لوفت (دوره‌ام / نیوکاسل): «تشخیص اصالت اشعار نقل شده در بعضی از اسناد و سنگ‌نوشته‌های دوره قاجار»: یک شعر از زمانی که سراینده آن را می‌سراید تا زمانی که به شیوه‌های مختلف به نگارش در می‌آید، در معرض خطا، تصحیف و تغییر توسط کاتبان، شارحان — و گاه حتی خود شاعر — است. این امر در انتقال و نگارش اثر بر روی کاغذ امکان‌پذیر است، اما در سروده‌های رسمی و درباری، به‌خصوص اگر این سروده‌ها برای ثبت بر روی سنگ‌نوشته‌ها یا کتیبه بناها تهیه شده باشد، از این‌گونه تغییر و تصحیف‌ها برکنار خواهد ماند، چرا که اولاً محمل آنها آسیب‌پذیری کمتری نسبت به کاغذ دارد و ثانیاً نگارش این‌گونه شعرها تقریباً در زمان حیات سراینده صورت گرفته است؛ بنابراین می‌توان روایت ثبت شده بر روی سنگ‌نوشته‌ها و کتیبه‌ها را دارای نوعی اصالت دانست.

نویسنده با بررسی مواردی از این دست به بخشی از یک مثنوی سروده فتحعلی‌خان صبا — در اوایل دوره قاجار — اشاره می‌کند که به صورت نقش برجسته بر روی تخته‌سنگی بر رودخانه ساواشی نزدیک فیروزکوه حک شده است. این شعر، به قدرت رسیدن شاهان قاجار را از دوره میانه و پادشاهی فتحعلی‌شاه توصیف می‌کند. ایشان یادآور می‌شود که چون این نقش برجسته در زمان حیات شاعر ساخته شده است، می‌توان به این نتیجه رسید که نوشته‌ای اصیل است و مقایسه میان این شعر نوشته‌شده بر روی سنگ و کاغذ، مسائلی را که در بالا ذکر گردید، روشن می‌سازد.

علی‌اشرف صادقی (تهران): «تعبیر درست نشانه‌های زیر و زبری در نسخه‌های خطی فارسی برای شناخت تلفظ مصوت‌ها و صامت‌های فارسی»: بعضی از نسخه‌های خطی فارسی از نظر ضبط تلفظ کلمات برای پژوهشگران امروز مشکلاتی را به‌وجود می‌آورند. بدین معنا که بعضی از کاتبان یا مؤلفان — در صورتی که نسخه به خط مؤلف

ضرورت رنگین‌نویسی در نسخه‌های اولیه چه بود؟ در آغاز چه متونی به رنگین‌نویسی توصیه شده بود؟ چه بخش‌هایی از کتاب می‌بایست رنگی نوشته می‌شد؟

کاربرد این رنگ‌ها در منابع گوناگون (مانند نسخه‌های قرآنی، روایی، جغرافیایی، پزشکی و غیره) چگونه بوده است؟ رنگین‌سازها و رنگین‌فروش و رنگین‌نویس‌ها چه کسانی بوده‌اند؟

فرانسیس ریشارد (پاریس): «مهرها و نقش آن در شناخت نسخ خطی فارسی»: فهرست‌های جدید، به ارائه توضیح صحیح و دقیق و خواندن مهرهای موجود بر روی نسخه‌های خطی اهمیت زیادی می‌دهند. در ایران نیز کتاب‌های جدیدی دربارهٔ سجل یا مهرها و تفسیرهای تاریخی و فرهنگی — اجتماعی آنها به چاپ رسیده است. غیر از بعضی مهرهای کتابخانه‌ای خاص بیشتر مهرها، آنهایی هستند که در مکاتبات و اسناد اداری استفاده می‌شده‌اند. درجهٔ اهمیت مهرها باید مشخص و توصیف شود؛ در بعضی از موارد مهرها نشان‌دهندهٔ مالکیت و در موارد دیگر به نوعی تأیید و دلیل اصالت چیزی است. دربارهٔ نسخه‌های خطی فارسی، مجموعهٔ بزرگی از این نسخه‌ها در دنیا وجود دارند که می‌توان آنها را به صورت عکسی چاپ کرد. نگارنده نمونه‌هایی را ذکر کرده و اهمیت دسترسی آسان و سازمان‌یافتهٔ فهرست‌نویسان به آنها را نشان داده است.

سید صادق آصف‌آگاه (اشکوری): «بازسازی کتابخانه‌های دوره قاجار با توجه به مهرهای مندرج در نسخه‌های خطی»: نویسنده در این مقاله جوانب مختلفی از اطلاعات مهرها را مورد توجه قرار داده و بر این اساس نشان می‌دهد که چگونه می‌توان بر اساس این مهرها — که مالکیت نسخه‌ها را نشان می‌دهد — به نسخه‌های موجود در کتابخانه بزرگان پیشین و ساختار موضوعی این کتابخانه‌ها پی‌برد.

روز دوم: سه‌شنبه ۲۳ سپتامبر
برنامه در روز دوم از ساعت ۹/۳۰ تا ۱۴ با سخنرانی‌های

باشد — شیوه‌های منحصربه‌فردی برای ضبط تلفظ‌های کلمات برمی‌گزینند و اگر پژوهشگر امروزی با دقت این شیوه‌ها را بررسی نکند، چه بسا تصور نادرستی از ضبط‌های نسخه‌مورد بررسی خود به‌دست می‌آورد و با منعکس کردن آن به خوانندگان موجب گمراهی آنان می‌گردد. واج‌های فونم‌هایی (Phonemes) که مشکل‌آفرین هستند، عمدتاً مصوت‌های کوتاه فارسی، مصوت‌های مجهول یعنی $\bar{o}$ و $\bar{e}$ و مصوت مرکب ow یا aw هستند. در میان صامت‌ها همزه و واو معدوله، یعنی x^w یا x^v مسئله‌سازند. البته مسئله «پ»، «ج»، «ژ» و «گ» و تغییر حروفی که برای نشان‌دادن این صامت‌ها به‌کار می‌روند، یعنی «ب»، «ج»، «ز» و «ک» نیز جای خود دارد.

تعبیر نادرست نشانه‌های زیر و زبری (diacritic signs) بارها موجب به‌دست‌دادن تلفظ‌های نادرست برای کلمات فارسی در دوره‌های مختلف شده است، چنانکه استاد دانشمندی مانند احمد بهمنیار که خود متخصص املا فارسی بوده است، در چاپ کتاب *الایینه عن حقائق الادویه* به پرتگاه بعضی از اشتباهات افتاده است که در متن مقاله به آنها اشاره شده است. مثال‌های مقاله اساساً از کتاب *الایینه* ... گرفته شده است، اما گاه‌گاه از بعضی از نسخه‌های خطی دیگر نیز مثال آورده شده است.

برخی حاضران به زبان فارسی و برخی دیگر به زبان انگلیسی دیدگاه‌های خود را مطرح می‌کردند.

سخنرانی‌ها حضور داشت، با توضیحات، پیشنهادات و راهنمایی‌های ارزشمند خود موجب می‌گردید تا حاضران نکات و دقایق مقالات سخنرانان را بهتر درک کنند و برخی ابهامات را رفع نمایند. به ویژه آنکه گاه استاد به پای میز سخنران می‌رفت و ضمن بیان پیشینه موضوع و معرفی ویژگی‌های خاص مقاله و اطلاع خود از جوانب آن، در پای تابلوی نمایش تصویر توضیحی گفته یا نکاتی می‌نگاشتند که این اقدام خود موجب بهره‌مندی هرچه بهتر سخنران و حاوی ریزینی نکاتی برای مستمعان بود. پس از سخنرانی‌های روز دوم برنامه بازدیدی از «آرشیو دولتی اتریش» در نظر گرفته شده بود، که مورد استقبال و توجه شرکت‌کنندگان قرار گرفت.

ساختمان آرشیو دولتی بنایی معظم و زیبا است در چند طبقه با راهروهایی پهن از سنگ مرمر، در ابتدای در ورودی، محفظه‌ای شیشه‌ای قرار دارد که برای حفاظت و کنترل تعبیه شده است. پس از آن راهرویی است که با پلکانهای مرمری به طبقات بالا هدایت می‌شود. در همان طبقه همکف، مجسمه‌ای از سنگ مرمر از بنیانگذار فرهنگستان شرقی امپراتوری - پادشاهی یعنی امپراتریس ماری ترز ساخته شده است، او در سال ۱۷۵۴م، کار آموزش به مترجمان را که در امپراتوری عثمانی به خدمت دیپلماتیک مشغول بودند آغاز کرد. آموزش بر زبان ترکی عثمانی تکیه داشت و یادگیری زبانهای فارسی و عربی نیز در آن امری ضروری بود.

استفاده از اسناد و دست‌نویس‌های شرقی برای آموزش دانشجویان «فرهنگستان شرقی» امری ضروری به شمار می‌آمد. بدین‌منظور، هنگام بنیادگذاری این فرهنگستان، امپراتریس ماری ترز شماری دست‌نویس به آن اهدا کرد و در دهه‌های بعد دست‌نویس‌های دیگری خریداری شد.

در این میان استاد ایرج افشار که در همه جلسات

۵۰۹ نسخه خطی در ۵۵۰ جلد است. از آن پس تاکنون فهرست دیگری هنوز به چاپ نرسیده است؛ اما بعدها که یکصد دست‌نویس دیگر نیز برای کتابخانه تهیه می‌شود که در میان آنها ۲۱ نسخه فارسی وجود دارد. استاد ایرج افشار در بخشی از فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین، این نسخه‌ها را فهرست کرده‌اند که شامل هفت نسخه در موضوع تاریخ، نه نسخه در موضوع ادبیات، چهار نسخه در موضوع ادیان و فلسفه و دو نسخه چاپ سنگی از دیوان حافظ است.

یکی از نسخه‌هایی که معرفی و نمایش داده شد، دیوان شمس به خط نستعلیق ترکی و کتابت سده دوازدهم هجری و جلد آن کار عثمانی است. نسخ ترکی عمدتاً از راه عثمانی به اتریش وارد شده است حتی نسخه تحفة الغرائب نیز از جمله نسخه‌هایی است که از سلجوقیان آناتولی رسیده است.

از جمله نسخه‌های دیگر اخلاق محمدشاهی است که از قدیمی‌ترین کتابهای عربی و فارسی و ترکی آرشیو دولتی بوده و کرافت نیز توصیف آن را در فهرست آکادمی سلطنتی ذکر کرده است. مؤلف کتاب ابوالقاسم است و موضوع آن کلام شیعی است که مباحث اخلاقی را طرح نموده است. مهرهای بسیاری بر آن وجود دارد از جمله مهری از زنی به نام «مهرنگار».

روز سوم: چهارشنبه ۲۴ سپتامبر

برنامه صبح روز سوم، بازدید از دیدنی‌های تاریخی شهر وین است. هوا بارانی است و خانم راهنمای مستی که سالها در وین و کشورهای دیگر تورگردان بوده است با چتری سرخ رنگ که علامتی است برای راهنمایی و تعقیب وی، از ما می‌پرسد که نظر گروه برای دیدن از شهر چیست؟ آیا ترجیح می‌دهیم که همچون توریست‌های دیگر دیدنی‌های معمول وین را ببینیم و یا قسمت‌های تاریخی امپراتوری روم قدیم یا کمتر شناخته شده را که توره‌های کمتری به مشاهده آنها توفیق یافته‌اند ببینیم و البته ما مورد دوم را ترجیح می‌دهیم و با او به کوچه‌های قدیمی و تنگ و گاه تاریک وین رهسپار می‌شویم.

او که به زبان انگلیسی شیرینی سخن می‌گوید خانه‌های قدیمی که موتزارت در آن سکونت داشته را

در این بازدید دکتر لورنس میگلِتسکی، مدیر کل آرشیو دولتی و دکتر لئوپلِد آور، سرپرست آرشیو سلطنتی و درباری، معرفی کوتاهی را از آرشیو ارائه کردند. سپس دکتر ارنست پتریچ سرپرست نسخ خطی، بازدیدکنندگان را در دو گروه راهنمایی کرد و توضیحاتی را در هر طبقه و بخش ارائه داد. بر دیوار راهروها و پلکانها تابلوهای زیبا و نفیس از هیئت‌های بازدیدکننده از آرشیو دولتی در زمان ماری ترز و پس از آن به چشم می‌خورد. دکتر ارنست ما را به مخزن مخصوص نگهداری اسناد برد و بخش اسناد فارسی و عثمانی را نشان داد. این اسناد در طبقاتی نگهداری می‌شود که از نور کاملاً طبیعی برخوردار است. کف هر طبقه که سقف طبقه پایین به حساب می‌آید، دارای دریچه‌های عبور هوا و به صورت نرده‌ای و مشبک است و موجب سهولت عبور و جریان هوا می‌شود. در کنار هر راهرو شماره‌ای قرار دارد که در داخل هر یک قفسه‌های فلزی و در بسته ضدحریق وجود دارد. اسناد فارسی با عنوان Persian مشخص شده است. در بخش دیگری که دارای ویتروینه‌های شیشه‌ای و نمایشگاهی است، به مناسبت بازدید گروه ایرانی از آرشیو، چند سند فارسی متعلق به دوره شاه عباس نمایش داده شده بود.

پس از آن از کتابخانه و بخش نسخ خطی دیدن می‌کنیم و سپس به سالنی راهنمایی می‌شویم که در آن نمونه‌هایی از نسخ خطی فارسی توسط استاد افشار به حاضران معرفی می‌شود.

مجموعه نسخه‌های خطی آرشیو دولتی اتریش برای اولین بار توسط فردی به نام آلبرخت کرافت (Albrecht Krafft) در سال ۱۸۴۲م معرفی گردید. این فهرست شامل نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی و شامل

در چند جای شهر به ما نشان می‌دهد، همگی این بناها با عنوان «خانهٔ موزارت» مشخص شده‌اند و از سوی شهرداری و میراث فرهنگی مورد بازسازی و حافظت قرار گرفته است و من به یاد بناهایی از خانه بزرگان شهر خود می‌افتم که حتی شناخته شده هم نیستند. قسمت‌های قدیم شهر از پناهگاههای جنگ جهانی دوم در کوچه‌های باریک وین گرفته تا میدان اصلی و بناهای اصیل اتریشی و مغازهٔ لباس‌فروشی Kinz که ناصرالدین شاه قاجار از آن لباسهای فرنگی و کفش و پالتو و کلاه سفارش می‌داده است و نشان شیر و خورشید ایرانی را هم چنان بر پیشانی ساختمان خود حفظ کرده است و بدان فخر می‌فروشد همه و همه از دیدنیهای وین است، بازدید خود را با دیدار از بازار وین و ساختمان اُپرا در هوای بارانی به پایان رسانده و رهسپار سمینار می‌شویم. برنامهٔ بعدازظهر از ساعت ۲ تا ۷/۳۰ ادامه دارد و سخنرانان آقای دکتر محسن جعفری مذهب، خانم پریسا کرم‌رضایی، آقای ناصر گل‌باز، و خانم سوسن اصیلی است که هر یک کوشیده‌اند تا در موضوع مورد علاقه و تخصص خود نکات بدیعی را عرضه کنند.

محسن جعفری مذهب (تهران): «اهمیت واتر مارک در سالیابی اسناد و نسخ خطی بی‌تاریخ»: در فهرست‌نویسی ایرانی نسخه‌های فارسی و عربی، از کاغذ دارای واتر مارک به صورت «کاغذ بتنی»، «کاغذ فرنگی»، «کاغذ روسی» و «کاغذ آبی» یاد شده اما تاکنون از آن برای شناسایی سن سند و نسخه استفاده نشده است. در این مقاله تعداد سی نسخهٔ خطی موجود در کتابخانه‌های ایران از نظر واتر مارک مطالعه شده است.

پریسا کرم‌رضایی (تهران): «بررسی آثار کاتبان مجموعهٔ نسخه‌های خطی کتابخانهٔ مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران»: این مقاله حاصل بررسی نام ۶۲۰۰ کاتب است که از ۱۵۰۰۰ نسخهٔ موجود در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران به دست آمده است. نویسندهٔ مقاله با بررسی این نام‌ها و تحلیل و مقایسهٔ آنها اطلاعات گوناگونی را به دست آورده است. ایشان با توجه به مندرجات این انجامه‌ها انواع گوناگون اطلاعاتی را که می‌توان از آنها به

دست آورد مورد بررسی و طبقه‌بندی قرار داده است. از آن جمله می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

شیوه‌های گوناگون کاتبان در ذکر نام خود، توصیفات کاتب، شغل کاتب و بررسی کاتبان حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای و تعیین خوشنویسان، توصیف کاتب از خط خود و اشاره به سهو و غلط‌هایی که به متن راه یافته است، ارتباط کاتب با مؤلف، نسخهٔ خط مؤلف، خانواده یا خاندان‌های کاتب، زنان کاتب، وضع و حال کاتب هنگام کتابت، انگیزهٔ کتابت، شعر در انجامه، دفعات کتابت، سفارش‌دهندهٔ نسخه، نسخه‌های به رسم خزانه، تاریخ کتابت، محل کتابت، نسخه‌پردازی گروهی، جنگ‌ها و مجموعه‌ها، مرقات، گواهی خط کاتب، مأخذ کار کاتب، مهر کاتب، جعل و خدشه در انجامه، وجود زمینه‌های تخصصی موضوعی در آثار کاتب.

ناصر گل‌باز (تهران): «نقش بانک اطلاعات نسخه‌های خطی ایران در گسترش تحقیقات میان‌رشته‌ای با نگاهی بر اهمیت نقش انجامه در این نوع تحقیقات»: بانک اطلاعات نسخه‌های خطی که قریب به سیصد هزار نسخهٔ خطی را جست‌وجو می‌کند، می‌تواند از بین نسخه‌های رقم‌دار و کنارهم‌قرار دادن و ترتیب زمانی و مکانی این نوع نسخه‌ها و پیوند آنها به موضوع یا موضوعات مورد نظر محقق، اطلاعات اولیه ولی گسترده و طبقه‌بندی‌شده‌ای را در اختیار محقق قرار دهد. تلاقی زمان و مکان در انجامه‌ها مانند یک نمودار، موقعیت قرارگرفتن موضوع مورد نظر را از لحاظ جغرافیایی و تاریخی مشخص می‌کند و امکان بررسی‌های میان‌رشته‌ای را فراهم می‌سازد.

سوسن اصیلی (تهران): «بررسی و طبقه‌بندی نسخه‌های مصور موجود در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران»: در میان تقریباً ۱۱۶۷۰ نسخهٔ خطی ثبت‌شدهٔ مجموعهٔ کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، حدود شصت نسخهٔ مصور هست که بیشتر آنها نسخه‌های آثار ادبی مانند شاهنامه، خمسه، لیلی و مجنون، خسرو و شیرین و یوسف و زلیخاست. گروه دیگر، نسخه‌های عجایب المخلوقات و فتوح الحرمین، و شماری هم نسخه‌های متون جغرافیایی مانند مسالک و ممالک و نزهة القلوب

و آثار پزشکی همچون تشریح هستند. در مجموعه‌های مرقع نیز مجالس متعددی تصویر شده است.

روز چهارم: پنجشنبه ۲۵ سپتامبر

برنامه در روز چهارم با بازدید از «کتابخانه ملی اتریش» آغاز گردید. بازدید از محل نگهداری نسخه‌های خطی فارسی و مهم‌تر از آن دیدن قدیمی‌ترین نسخه خطی فارسی جهان، الاینه، شوق بسیاری در دل بازدیدکنندگان ایرانی افکنده است.

در ابتدای بازدید از کتابخانه ملی، دکتر آندراس فینگر ناگل، مدیر مجموعه نسخه‌های خطی ضمن خوش‌آمدگویی و معرفی کتابخانه ما را به بازدید از محل تالار مطالعه و کتابخانه بسیار زیبا و با شکوه وین دعوت کرد. این کتابخانه که در طبقه دوم قرار دارد دارای سالنی باشکوه از سنگ مرمر تزئینی است و قفسه‌های مطبق آن تا سقف سربر آورده و نردبانهای فلزی عظیمی در کنار هر قفسه قرار داده شده است. سقف گنبدشکل کتابخانه که سراسر توسط نقاشان معروف زمان خود از جمله دانیل گرن (Daniel Gran) در قرن هجدهم میلادی نقاشی و رنگ‌آمیزی شده، شکوه خاصی به فضای سالن کتابخانه بخشیده است. مجسمه بنیانگذار کتابخانه «چارلز ششم» به عنوان سمبل و نگاهبان علم و هنر در مرکز کتابخانه که به عنوان مرکز قدرت جهان است وجود دارد. وی این کتابخانه را در سال ۱۷۲۶ بنیان نهاد. کتابها که با سیستم‌های جدید امنیتی حفاظت و نگهداری می‌شود، همگی از مجموعه‌های کهن چاپ و قدیم اروپایی است.

آقای دکتر ناگل برخی از این نمونه‌ها را از قفسه‌ها در آورده و نشان می‌دهد و در باب ساختمان کتابخانه می‌گوید که کتابخانه در طول سه سال توسط امپراتور اتریش ساخته شده است و جایی که مجسمه چارلز ششم قرار دارد در زیر گنبد کتابخانه است. گویی که وی در وسط جهان ایستاده و مانند هرکول نقش مهمی به عهده دارد در بالای سر او نقاشی‌هایی با مضمون جنگ و صلح کشیده شده است و او بین آنها تعادل برقرار کرده است. وی در سال ۱۷۲۷ از آنجا که علاقه داشت تا تمامی اطلاعات مربوط به دانشهای جهان را گرد آورد، دستور داد تا کتابهایی در موضوعات مختلف ترجمه و برای

کتابخانه تهیه شود. در این نقاشی‌ها دو قهرمان هرکول سمبل قدرت و آپولو سمبل زیبایی دیده می‌شود که چارلز ششم که سمبل قدرت خداوند است در میانه آنها ایستاده است. نکته جالب آنکه در این میان تصویر دو زن که سمبل قدرت امپراتوری اتریش و کتابداران کتابخانه نیز هستند وجود دارد آنان از حامیان کتابخانه هستند و سمبل ثروت و بخشش به شمار می‌روند. کمی آن‌سوتر علوم مختلف زمان هر یک با نشانه‌ای مشخص شده است مانند مار برای علوم پزشکی، ماه و ستاره‌ها برای علم نجوم، تصاویری از خاور دور برای شرق‌شناسی و... از این سالن که بگذریم، کتابخانه دارای چند بخش تاریخی مهم و موزه نیز می‌باشد که عبارت است از بخش پاپیروس‌های مصری، موزه جهانی (ابزار و ادوات علمی)، موزه زبان اسپرانتو و زبانهای مختلف جهان (شامل پانصد زبان).

بخش دیگر مجموعه‌های کتابخانه است که شامل بخش نسخ خطی، دست‌خط‌های و مجموعه‌های بسته، بخش کتب قدیمی و نفیس، بخش موسیقی، آرشیو عکس، بخش نقشه‌ها، بخش پوسترها و نشان‌های مالکیت کتابها، آرشیو ادبی اتریش، آرشیو موسیقی محلی اتریش.

هم چنین کتابخانه دارای دو مؤسسه علمی مهم می‌باشد که شامل مؤسسه مرمت و کتابخانه مدرن و جدیدی که دارای کتابهای آکادمیک و روز جهان است. بخش خطی که مهم‌ترین و قدیمی‌ترین بخش کتابخانه است دارای نسخه‌های خطی به زبان‌های عربی، ترکی و فارسی است. وارد سالن مطالعه نسخه‌های خطی می‌شویم. کتابدار این بخش خانم اوا ایربلیش است، او ضمن خوش‌آمدگویی به گروه بازدیدکننده توضیحاتی درباره تاریخ و چگونگی گردآوری مجموعه‌های نسخه‌های خطی ارائه نمود. وی گفت که این مجموعه یک کلکسیون سیاسی و دیپلماتیک است که متعلق به شاهزادگان عثمانی بوده است.

اولین نسخه‌های خطی در قرن هجدهم میلادی وارد این کتابخانه شد که از طریق سفیر اتریش در استانبول تهیه و گردآوری گردید. نخستین فهرست دست‌نوشته‌ها به زبان آلمانی است و دست‌نویس‌های فارسی اصلاً شناخته شده نبودند تا اینکه مدتها بعد مجموعه‌های عربی و ترکی فهرست گردید.

نخستین فهرست‌های دست‌نویس‌های عربی، فارسی

و ترکی کتابخانه سلطنتی وین توسط گوستاو فلوگل در سالهای ۱۸۶۵-۱۸۶۷ در سه جلد در وین منتشر شد و اولین جلد فهرست نسخه‌های عربی نیز توسط خانم هلن لوبنشتاین، کارشناس زبان عربی کتابخانه در ۱۹۷۰ منتشر گردید. دست‌نویس‌های ترکی نیز که از سال ۱۸۶۸م به بعد تهیه شده است توسط اسماعیل بالیچ توصیف شده است. وی اهل بوسنی است و فهرست وی هم اکنون برای چاپ در آنکارا آماده می‌شود. اما در باب فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ملی اتریش باید گفت که این نخستین بار است که فهرست نسخه‌های خطی شرقی وین به دست دانشمندی از همان سرزمینی که این آثار ادبی و هنری از آن برخاسته‌اند تألیف شده است.^۱ این فهرست با ارزش و دقیق به دست استاد ایرج افشار تهیه و به همت آقای رحیمی ریشه و همکاری فرهنگستان علوم اتریش منتشر گردید.

خانم ایربلیش که اکنون بازنشسته شده است، کتابداری بسیار جدی، دقیق و منضبط بود. سخنان وی در معرفی نسخه‌ها و مجموعه نشان از تجربه چنددهه‌ای وی در کتابخانه و بخش خطی داشت. او چند نسخه را با نظر استاد افشار برای نمایش آورده و روی تراکی فلزی در گوشه‌ای از سالن قرار داده بود. دستکش‌های سفیدش را به دست کرد و با دقت و وسواسی فوق‌العاده هر بار نسخه‌ای را همچون جواهری گرانبها با احتیاط روی میز می‌گذاشت و به دست استاد می‌سپرد. استاد نیز پس از معرفی و تورق، توضیحات نسخه‌شناسی و کتابشناسی دقیقی ارائه می‌نمودند.

اولین نسخه‌ای که حاضران را بر سر شوق و ذوق آورد و مشتاقانه برای دیدن آن از جای خود برخاستند تا آن را با دقت بیشتری نظاره کنند، نسخه‌الابینه عن حقایق الادویه بود، قدیمی‌ترین نسخه کامل فارسی جهان مورخ ۴۴۷ق، که اسدی طوسی آن را با خطی زیبا و خوانا نوشته است. نسخه‌ای در قطع کوچک با قدمتی هزارساله و اصالتی تحسین‌برانگیز که در کتابخانه ملی وین چون الماسی می‌درخشد و موجب افتخار آن است. استاد افشار نسخه را به آرامی ورق می‌زدند و به مشخصات نسخه می‌پرداختند: نشانهای مالکیت، افتادگی اوراق، ضخامت کاغذ، جلد و تمامی اطلاعات دقیق دیگری که به‌زودی در مقدمه چاپ عکسی آن که توسط مؤسسه پژوهشی

میراث مکتوب منتشر خواهد شد ارائه نمودند، اشتیاق دیدن الابینه موجب شد تا برخی از حاضران خود را به کنار صندلی استاد رسانده و از نزدیک به آن بنگرند،

اما در آن‌سو، چشمان مراقب خانم ایربلیش به دستان استاد دوخته شده بود تا بلافاصله این جواهر قیمتی را به مخزن بازگرداند، نسخه دیگر ختم‌الغرائب خاقانی بود که خوشبختانه از سوی میراث مکتوب به صورت فاکسیمیله منتشر شده است و نسخه دیگر الهی نامه عطار، اختیارات بدیعی مصور، دیوان جمالی اردستانی، یوسف و زلیخا. احترام فوق‌العاده خانم ایربلیش به استاد افشار در تمامی طول جلسه به خوبی مشهود بود. و پیداست که استاد نیز در مقابل این مراقبت و دلسوزی کتابدارانه با دقت بسیار چه تلاش ارزنده‌ای برای فهرست‌نگاری مجموعه فارسی در طول این سالها کشیده‌اند و آنگونه که خود در مقدمه فهرست می‌گویند، در ابتدا به مدت یک ماه در بخش نسخه‌های خطی کتابخانه ملی اتریش به بازبینی نسخه‌ها و یادداشت‌برداری از آنها پرداختند و با استفاده از پرسش‌نامه‌ای به بیان مشخصات هر نسخه اقدام نمودند و سپس نوشته‌ها را با منابع و فهراس دیگر هم‌سنگ نمودند و به نظم موضوعی درآوردند و سپس در فاصله چهارسال دوبار دیگر برای تطبیق یادداشت‌ها با نسخه‌ها دو سفر ده‌روزه مصروف داشتند و فهرست را به انجام رساندند.^۲

۱. فهرست دست‌نویس‌های فارسی در کتابخانه ملی اتریش و آرشیو دولتی اتریش در وین، به کوشش ایرج افشار، فهرستگان، تهران، ۱۳۸۳، مقدمه خانم ایربلیش، ص ۱۲.
۲. مقدمه استاد افشار بر فهرست دست‌نویس‌های فارسی، ص ۱۴.

بازدید از کتابخانه و بخش خطی تا ساعت یک به طول انجامید و جلسه بعد از ظهر از ساعت دو تا ۵/۳۰ شامل سخنرانی‌های خانم فریبا افکاری، آقای قنبرعلی رودگر، خانم الگا واسیلیوا و آقای محمد وفادار مرادی ادامه یافت. خلاصه سخنرانیها به این قرار است:

فریبا افکاری (تهران): «کاربرد برافزوده‌ها در شناخت نسخ خطی»: برافزوده یا یادداشت، مطالب و نکاتی است که مؤلف، مالک، یا مطالعه‌کنندگان بر برگهای آغازین یا پایانی نسخه‌ها کتابت کرده‌اند. این برافزوده‌ها به لحاظ نسخه‌شناسی و کتابشناسی و گاه به اعتبار درک مسائل زمانی، اعم از اجتماعی، مذهبی، و فرهنگی، اهمیت بسیار دارند؛ با این حال کمتر مورد توجه فهرست‌نگاران قرار گرفته‌اند. این مقاله به بررسی اهمیت برافزوده‌ها در نسخه‌شناسی و کتابشناسی نسخ خطی می‌پردازد و اینکه چگونه فهرست‌نگاران و نسخه‌شناسان می‌توانند با دقت در ثبت و طبقه‌بندی برافزوده‌ها، اطلاعات جزئی و گاه منحصربه‌فردی از سرگذشت، تاریخ و انتقال و تغییرات گذشته و حال نسخه‌ها به دست آورند.

قنبرعلی رودگر (تهران): «حاشیه و حاشیه‌نویسی در نسخه‌های خطی»: این مقاله بر نسخه‌های خطی فارسی تأکید دارد، اما معانی، دلالت‌ها و کاربردهای حاشیه‌نویسی در نسخ خطی فارسی با نسخه‌های خطی عربی کمابیش یکسان است. از این‌رو در مقاله بر حواشی کتاب‌های فارسی و حواشی نسخه‌های عربی نیز مورد ملاحظه و بررسی قرار گرفته است.

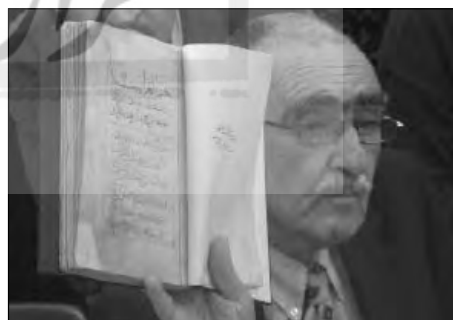
در این مقاله همچنین سعی شده تا با توجه به دستورالعمل‌هایی که نویسندگان آثار قدیم برای حاشیه‌نویسان نوشته‌اند، میزان پای‌بندی عملی حاشیه‌نویسان به این دستورالعمل‌ها سنجیده شود. در این نوشتار بر بیان پیشینه و ذکر اولین نمونه‌ها از این نوع تلاش‌ها با استناد به منابع کهن تاریخی اشاره رفته و در پایان، سودها و مضرات هر نوع از انواع حاشیه‌ها و حاشیه‌نویسی‌ها بررسی شده است.

الگا واسیلیوا (سنت پترزبورگ): «نگاهی چند در مورد جلدهای طلاکاری‌شده در ربع آخر قرن شانزدهم میلادی

استاد به تفصیل در مقدمه فهرست دست‌نویس‌های فارسی کتابخانه ملی اتریش به بیان ویژگی‌های مجموعه نسخه‌های خطی اتریش، شیوه تنظیم فهرست پرداخته‌اند و بیهوده نیست که در آنجا خانم ایربلیش را «شیرزنی خستگی‌ناپذیر که از بام تا شام در کتابخانه کار می‌کند و هر مشکلی که پیش می‌آید به دست توانای او از پیش برداشته می‌شود و یکی از دلسوزترین کتابداران جهان نسبت به نگاهبانی و اقدام به نسخه‌های خطی است» می‌داند.

پس از آن، کارشناس مرمت نسخه‌های خطی کتابخانه آقای «جاهد قره‌دانه» توضیحاتی در مورد مرمت نسخه خطی الاینه به آلمانی بیان کرد که توسط آقای دکتر رستگار به فارسی ترجمه شد. وی بیان داشت که الاینه برای نخستین بار در ۱۹۷۲م مرمت شد. در سال ۱۹۹۹م همزمان با فهرست‌نگاری استاد افشار، تمام اوراق کتاب ضدعفونی گردید. یکی از صدمات کتاب از نظر وی، ترکیبات مسی است که در مرکب نسخه وجود داشته و به سوی اکسیدشدن پیش می‌رود و موجب پوسیدگی کاغذ می‌گردد، به همین دلیل به طور مرتب، نسخه از این نظر مورد بازدید دقیق قرار می‌گیرد که آیا صدمه جدیدی به کاغذ وارد آمده یا خیر و سخت‌گیری لازم جهت استفاده محققان از اسکن و عکس آن انجام می‌گیرد که تا حد ممکن از نسخه استفاده نشود.

هم چنین وی توضیحات مفصلی درباره مرمت نسخه ختم الغرائب بیان کرد.

این نسخه که به دلیل وجود رطوبت و آب‌دیدگی دچار قارچ شده بود در دو مرحله مورد مرمت قرار گرفت، جلد، شیرازه و سرطبل مرمت گردید و سعی شد تا بر اساس جلد اولیه آن که به سبک شیراز بوده نزدیک باشد. پس از طی تمامی مراحل مرمتی و آسیب‌شناسی، نسخه عکسبرداری شده و به صورت فاکسیمیل (نسخه‌برگردان) منتشر گردیده است.

و جلدسازی محمدزمان بن میرزاییگ تبریزی صحاف): تعداد محدودی جلد کتاب با طرح‌های مینیاتوری طلاکوب، شناخته شده هستند. یکی از این نوع جلد‌ها با امضای صحافی به نام محمدزمان بن میرزاییگ تبریزی است. با در نظر گرفتن ویژگی‌هایی خاص فراوان آن، توانستیم دوازده مورد صحافی را که از سوی همین استاد صحاف یا حداقل در همان محل صحافی انجام شده است، بیابیم. اگرچه آنها به نسخه‌هایی تعلق دارند که متناهی در اواخر قرن پانزدهم تا اواخر قرن شانزدهم استنساخ شده‌اند، دلایلی وجود دارد که نشان دهد این جلد‌ها در دهه ۱۵۸۰م در کارگاه سلطنتی قزوین ساخته شده‌اند. این کارگاه مکانی بوده که کتاب‌های قدیمی زیادی را با اضافه کردن حواشی رنگی و مینیاتوری و صحافی جدید مرمت می‌کردند.

محمد وفادار مرادی (تهران): «شناخت کاغذ عصر سلجوقی با تکیه به نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی»: نویسنده سعی شده است ضمن بررسی واژه کاغذ در متون کهن و همچنین بررسی اصطلاحات کاغذ در متون منظوم — به ویژه دواوین عصری — و ضبط و استخراج آنها، از طریق بررسی توصیفات متون و مقایسه با کاغذ نسخه‌ها و مصاحف شریفه تاریخ‌دار دوره سلجوقی که در گنجینه کتابخانه امام رضا (ع) نگهداری می‌شود، به یک طبقه‌بندی اصولی دست یابد و بر اساس جنس الیاف تشکیل دهنده و بعضاً اسامی آنها، مناطق و شهرهایی که صنعت کاغذسازی در آنها شایع بوده، شناسایی و انواع و اقسام کاغذهای موجود و... را مورد بررسی قرار دهد. از آنجا که رواج استفاده از کاغذ و شکوفایی آن در دوره سلجوقی بوده است، نویسنده بررسی خود را بر روی نسخه‌های این دوره انجام داده است.

در پایان جلسه بعد از ظهر، برنامه جالب دیگری نیز وجود داشت و آن رونمایی از کتابی بود که به مناسبت تولد شصت و پنج سالگی دکتر فراگنر توسط دوستان او و گروهی ایرانی‌شناسان تهیه و منتشر شده بود. در این جلسه ساده و صمیمی علاوه بر شرکت‌کنندگان سمینار، سایر همکاران و دوستان دکتر فراگنر از جمله رئیس آکادمی

علوم، و همکاران دکتر فراگنر در انستیتوی ایران‌شناسی، و رئیس کتابخانه ملی و آرشیو دولتی اتریش حضور داشتند. در ابتدای این رونمایی، یکی از دوستان وی معرفی کوتاهی از شخصیت علمی و فعالیت‌های ایران‌شناسی دکتر فراگنر در اتریش ارائه کرد و توضیحاتی در باب کتاب و مقالات آن ارائه نمود و سپس کتاب به وی اهدا گردید. در کنار این مراسم شرکت‌کنندگان ایرانی نیز هر یک به مناسبت هدایا و کتابهایی به ایشان اهدا نمودند. در ابتدا استاد ایرج افشار کتاب هدایة المتعلمین چاپ عکسی را معرفی نموده و به عنوان یکی از نسخه‌های مهم و کهن فارسی که به تازگی با مقدمه ایشان از چاپ درآمده بود، به دکتر فراگنر هدیه کرد و سپس آقای دکتر ایرانی و کاشانی نیز هر یک با اهدای کتاب و نشریه هر یک به معرفی میراث مکتوب و نامه بهارستان و فعالیت‌های علمی خود در حوزه نسخه‌های خطی پرداختند.

هم‌چنین آقای صادق اشکوری نیز تعدادی از فهرست‌های نسخه‌های خطی تازه انتشار یافته مجمع ذخایر اسلامی را به ایشان اهدا کرد. این‌جانب نیز چند جلد از آثار منتشر شده کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران از جمله نسخه خطی فاکسیمیلۀ نی‌نامه و نیز کتاب وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی چاپ بنیاد ایران‌شناسی در سال گذشته، را از سوی بنیاد ایران‌شناسی و آقای دکتر حسن حبیبی به دکتر فراگنر تقدیم کردم. هم‌چنین خانم سوسن اصیلی نیز کتاب اشرف التواریخ (چاپ میراث مکتوب) را به تصحیح خود به ایشان اهدا نمود. دکتر فراگنر نیز در پایان جلسه ضمن تشکر از تمامی دست‌اندرکاران برنامه، شادی و شمع خود را از اهدای این کتاب‌ها را ابراز نمود و خود را در مقابل تقدیر همکاران ایرانی خود غافلگیر شده دانست. در پایان برنامه شام با حضور تمامی شرکت‌کنندگان در محل آکادمی علوم برگزار گردید.

روز پنجم: جمعه ۲۶ سپتامبر

آخرین روز سمینار با سخنرانی‌های امریزدان علیمردانف از تاجیکستان رأس ساعت ۹/۳۰ صبح آغاز شد و با سخنرانی‌های آقای عمادالدین شیخ‌الحکمایی، خانم الگا یاستربووا، و آقای علی صفری تا ساعت ۳/۳۰ پایان

یافت. خلاصه سخنرانی‌ها به قرار زیر است:

عمادالدین شیخ‌الحکمایی (تهران): «تأثیر دو اندیشه کهن در آرایه‌ها و کالبد نسخه‌های خطی»: ویژگی‌های کالبدی نسخه‌های خطی و نیز شیوه نگارش و آرایش کتاب، در بررسی‌های دقیق و جزئی‌نگر، همیشه با برخی از پرسش‌ها و ابهام‌ها همراه بوده است. هدف این مقاله، دسته‌بندی پرسش‌های مطرح‌شده در این زمینه، طرح چند پرسش تازه، و پیشنهاد و پاسخ برای دو دسته از این سؤال‌هاست.

در بخش نخست این مقاله با ارائه نمونه‌ها، و شواهدی مکتوب از دوره‌های مختلف فرهنگ اسلامی و ایرانی، وجود و استمرار دو اندیشه کهن و پایدار — دست‌کم — در ایران‌زمین به اثبات می‌رسد. این دو باور کهن اعتقاد به «نحوست تربیع» و پرهیز از استفاده از شکل مربع کامل، و اعتقاد به تقدس اعداد فرد و گرایش غالب به استفاده از این اعداد است.

در بخش دوم، با بررسی برخی از بخش‌ها و ویژگی‌های نسخه‌های خطی (قطع، جلد، شکل کاغذ و تعداد اوراق کراسه‌ها، سرلوحه، انجامه، مینیاتور و...) تلاش شده است تا میان موارد یادشده و این دو باور ارتباطی ایجاد شود. درحقیقت نگارنده بر آن بوده است که نشان دهد باور به این دو اندیشه می‌توانسته است عامل اصلی برخی از رفتارهای این حوزه و پاسخی برای پرسش‌های یادشده باشد.

اولگا یاستربووا (سنت پترزبورگ): «درباره بعضی از عجایب مربوط به نسخه‌های خطی مجموعه ژنرال کنستانتین فون کافمن»: نسخه‌هایی که به‌عنوان بخشی از مجموعه کافمن در اختیار کتابخانه است، از جنبه‌های مختلف اهمیت دارد. این نسخه خطی یکی از مواردی است که به دستور حکمران ترکستان در طول سفر ارتش به خوقند جمع‌آوری شده است. این مجموعه که شامل آثار حماسی و بیشتر آن از فریدالدین عطار می‌باشد، سه اثر زردشتی دارد. اینکه این نسخه در اواسط قرن هفدهم در بخارا استنساخ شده، بسیار شگفت‌انگیز است. یکی از نوشته‌های پایانی نسخه این فرض را قوت می‌بخشد که آن به‌خواست یکی از اعضای خانواده‌ای قدرتمند از

شیوخ جویباری نسخه‌برداری شده است.

همچنین مشترکات بسیاری میان این نسخه و نسخه‌های دیگری که در تاشکند و دوشنبه نگهداری می‌شود، وجود دارد. علاوه بر آن، این نسخه با توجه به اینکه تنها نسخه کامل از ارداویرافنامه منظوم را دربر می‌گیرد، برای مطالعه اهمیت بسیار دارد.

علی صفری (تهران): «راهکارهای پیشنهادی برای طبقه‌بندی قلم‌های اسلامی با معرفی دو نمونه از قلم‌های مورد استفاده در نسخه‌های خطی فارسی»: نبودن مرجعی کارآمد برای طبقه‌بندی قلم‌های مورد استفاده در نسخه‌های خطی دوره اسلامی از مواردی است که همواره احساس می‌شود. نویسنده برای رفع این نقیصه، پیشنهاد کرده است تا با استفاده از خط موجود در نسخه‌ها و طبقه‌بندی آنها — از طریق شناسایی مشترکات قلم‌ها — یک اطلس تاریخی برای قلم‌های اسلامی تدوین شود. وی برای نمونه دو مورد از قلم‌های مورد استفاده در نسخه‌های خطی فارسی — یعنی ثلث کهن ایرانی و نستعلیق شیرازی را که عناوینی پیشنهادی هستند — مورد معرفی قرار داده است.

هنگام صرف ناهار، دکتر فراگنر با پیشنهاد لطف‌آمیز و غافلگیرکننده خود به بنده و دوستانم خانم‌ها اصیلی و کرم‌رضایی به همراه خانم دکتر منیژه بیانی، درخواست نمودند تا جمع‌بندی مقالات را در «جلسه پایانی سمینار» به عهده بگیریم و به قول ایشان، بانوان و کتابداران ایرانی حسن ختام این سمینار باشند.

بنده اظهار داشتم که اساتید و بزرگان بسیار دیگری در مجلس حضور دارند که علاوه بر داشتن حق استادی شایستگی و توانایی بیشتری در برگزاری جمع‌بندی چنین سمیناری دارند و بایسته نیست که با وجود آنان ما سه تن که سمت شاگردی آنان را داریم در چنین جایگاهی قرار بگیریم، اما دکتر فراگنر همچنان از سر لطف بر پیشنهاد خود پای فشردند و ما نیز اطاعت امر کردیم و کوشیدیم تا در فرصتی اندک به تحلیل و جمع‌بندی از مقالات این چند روزه بپردازیم.

مقالات با بیست سخنران در موضوعات مختلف نسخه‌شناسی و در چهار محور کلی تقسیم شد و هر

همایش بین‌المللی رودکی و هزار سال شعر فارسی

قزاقستان - آلماتا ۶-۸ نوامبر ۲۰۰۸

سلمان ساکت

به مناسبت سال بزرگداشت رودکی، به همت رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در قزاقستان و با همکاری و پشتیبانی انستیتو خاورشناسی آن کشور، همایشی بین‌المللی با موضوع رودکی و شعر فارسی در شهر آلماتا برگزار شد. در این همایش که طی روزهای پنجم و ششم نوامبر (چهاردهم و پانزدهم آبان‌ماه) در مرکز علمی- فرهنگی «خانه عیوض‌اف» برگزار شد، پژوهشگرانی از کشورهای روسیه، قزاقستان، ازبکستان، قرقیزستان، تاجیکستان، پاکستان، و ایران حضور داشتند. بر پایه گزارش دست‌اندرکاران همایش، بیش از پنجاه مقاله به دبیرخانه همایش ارسال شده بود که پس از ارزشیابی، داوران بیست مقاله را برای ارائه برگزیده بودند. از میان مقالات رسیده به دبیرخانه همایش، حدود سی مقاله از آن پژوهندگان ایرانی بود که شش نفر از آنان برای سخنرانی دعوت شده بودند.

از میان شرکت‌کنندگان دیگر کشورها باید از حضور پرفسور شریف شکوروف از روسیه، پرفسور عبدالنبی ستارزاده از تاجیکستان، و پرفسور مؤمن‌اف از انستیتو خاورشناسی قزاقستان یاد کرد که خود سبب شده بود تا همایش از سطح علمی قابل قبولی برخوردار شود.

شماره‌ای از سخنرانی‌های ارائه شده در همایش عبارت بودند از: موسیقی و خوانش اشعار رودکی / داود اسپرهم؛ رودکی و مسئله بررسی سبک هنری در شعر / عبدالنبی ستارزاده؛ وضعیت علمای دینی سمرقند در روزگار سامانیان / مؤمن‌اف؛ رودکی و رباعی / سلمان ساکت؛ سیمای ظاهری پهلوانان ایرانی در دوره سامانی / شریف شکوروف؛ واقع‌گرایی در شعر رودکی / بهجت‌السادات حجازی؛ راز عظمت رودکی / علی محمدی؛ شعر رودکی، جلوه‌گر کهن‌باورهای دینی / بهناز پیامنی؛ سهم تاجیکان در بررسی زندگی و آثار رودکی / آریتا همدانی؛ هنر شاعری رودکی / صفر عبدالله.

نکته جالب در مقالات ارائه شده آن بود که بسیاری

یک به تحلیل و دسته‌بندی یک محور پرداختیم. به جز معدودی از مقالات، اکثر سخنرانان مقالات خود را با ارائه تصویر و متن (پاور پوینت) به شکل مناسب و جامعی ارائه کردند که تأثیر زیادی در درک بهتر و کاملتر مقاله‌ها داشت.

چهار مقاله با موضوع کلی، با توضیح این‌جانب، سه مقاله با موضوع مواد کتابتی نسخ خطی با تحلیل خانم منیژه بیانی، ده مقاله با موضوع کتاب (جنبه‌های جنبی و مستقیم) از سوی خانم پریسا کرم‌رضایی و سه مقاله با موضوع تزئینات نسخ خطی از سوی خانم سوسن اصیلی مطرح و تحلیل گردید.

پس از ارائه این جمع‌بندی، سمینار تابستانی وین رسماً به کار خود پایان داد و تمامی شرکت‌کنندگان برای گرفتن عکس یادگاری در کنار پله‌های ساختمان آکادمی علوم اتریش گرد آمدند تا با ثبت این لحظه، خاطره سمینار نسخه‌شناسی فارسی را جاودانه سازند.

این عکس به لطف آقای صادق اشکوری تهیه گردید که همواره با توجه و علاقه‌مندی ویژه در طول سفر از دریچه دوربین خود تمامی لحظات و دیدارها از کتابخانه و نسخه‌ها گرفته تا نسخه‌شناسان و دیگر دیدنی‌ها را ثبت نموده و یادگاری سفر و آرشیو غنی خود را با دیگر هم سفران خود سهیم شدند. همچنین از زحمت آقای علی صفری نیز باید یاد کرد که با صبر و حوصله در طول جلسات سمینار تمامی سخنرانیها را فیلمبرداری و ضبط کردند. (اجازه این کار با هماهنگی قبلی میراث مکتوب و آکادمی علوم اتریش صورت گرفته بود.)

در پایان تمامی شرکت‌کنندگان سمینار به دعوت رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در رستوران حافظ به شام دعوت شدند. پرواز بازگشت روز شنبه ظهر انجام پذیرفت.

امپراتوری عباسی و تأثیرپذیری فرهنگ مصر از سنت سندنویسی ایرانی است.

۲. مت مالک زکی (Matt Malczycki): دانشگاه امریکایی

قاهره: «یادداشتهای یک طلبه حدیث» این یادداشت‌ها بر یک برگ پاپیروس نوشته شده که دارای چند افتادگی و رنگ‌رفتگی متنی است. به نظر می‌رسد از این پاپیروس، دو و یا چهار بار استفاده شده باشد. بر یک روی آن، نامه‌ای با انشای قرون دوم - سوم هجری آمده و بر روی دیگر، یک حدیث دو بار، یکی با خطی درهم و دیگری روشن و استوار نوشته شده است. درهم بودن خط می‌تواند نشانه به سرعت نوشته شدن آن باشد و نیز، چند بار استفاده شدن از پاپیروس، دلیل بر طلبه بودن نویسنده آن باشد که به دلیل ارزان بودن پاپیروس، احتمالاً طلبه‌ای فقیر بوده است.

۳. اوا گروب (Eva Grob): دانشگاه زوریخ: «معیارهای

تاریخ‌گذاری نامه‌های خصوصی و تجاری قرن دوم تا هفتم هجری» تنها تعداد اندکی از نامه‌های خصوصی و تجاری عربی به‌جامانده، تاریخدار هستند. در این پژوهش کوشش شده، فهرستی از معیارها ارائه شود که بر اساس انواع نامه‌های تاریخدار یا تاریخ مشخص، تهیه شده است.

۴. عمادالدین شیخ‌الحکمایی (مؤسسه باستان‌شناسی

دانشگاه تهران): «تأثیر نگاه مذهبی صفویان بر بایگانی‌های پیش‌صفوی و مسئله تحریف اسناد» از آرشیوهای حکومتی پیش از دوره صفوی، امروزه چیزی در دست نیست. از اسناد قضایی نیز که در حاشیه و یا مستقل از حکومتها شکل می‌گرفته‌اند، اندک نمونه‌هایی بیش نمانده است. اسناد بازمانده از این نوع، بیشتر در اماکن مقدس و یا نزد خاندانهای متولی این اماکن حفظ شده است. پس این دسته از مراکز را می‌توان مکانهای مهم حفظ و نگهداری اسناد دانست که به ویژه در اوضاع آشفتگی پیش از صفوی، بسیار باثبات‌تر از اماکن حکومتی بوده‌اند. در ادامه ضمن جمع‌بندی دلایل نابودی بایگانی‌های کهن، بر برخوردهای ایدئولوژیک به عنوان یکی از دلایل مهم نابودی اسناد پیش‌صفوی تأکید شده،

از آنها در حوزه ادبیات تطبیقی قرار می‌گرفت، به‌ویژه نویسندگان و پژوهشگران کشور قزاقستان بیشتر به مقایسه و تطبیق شاعران قزاق معاصر با رودکی پرداخته بودند.

در بعد از ظهر روز پایانی همایش، از کتاب پرفسور شکوروف با عنوان معنی، تصویر و شکل چهره‌گشایی شد. این کتاب مجموعه مقالات نویسنده در حوزه فرهنگ و هنر ایران و اسلام است که به زبان روسی نوشته شده و در کشور قزاقستان به چاپ رسیده است.

روز مطالعات بین‌المللی اسناد و تاریخ

۱۶ و ۱۷ می ۲۰۰۸ (جمعه و شنبه ۲۵ و ۲۶ اردیبهشت ۱۳۸۷) شهر پاریس شاهد برگزاری بی‌سر و صدای برنامه‌ای فرهنگی با عنوان «روز مطالعات بین‌المللی اسناد و تاریخ» بود. این برنامه با هدف آشنایی بیشتر پژوهشگران با مطالعات جدید در زمینه اسناد و تاریخ در رابطه با اسلام در سده‌های هفتم تا شانزدهم میلادی برگزار گردید. برگزارکنندگان این سمینار بخش هنرهای اسلامی موزه لور و مؤسسه پژوهش‌های عالی (Ecole pratique des hautes etudes) بودند. در طول دو روز این برنامه، چهار نشست به مدیریت خانم ماریا ژوپه و آن روگور و آقایان فراسوا دروش و فرد دانه تشکیل شد.

فهرست و چکیده سخنرانی‌هایی که در ذیل می‌آید در بروشور این سمینار منتشر شده است. مجموعه مقالات سمینار در اوایل سال آینده میلادی منتشر خواهد گردید.

۱. جفری خان (Geoffrey Khan): دانشکده مطالعات

شرقی دانشگاه کمبریج): «بازنگری پاپیروس‌های مصر در پرتو اسناد تازه‌یافته در خراسان» مجموعه‌ای از اسناد عربی، به تازگی در خراسان یافت شده که به سال‌های آغازین دوران عباسی (سده دوم هجری / هشتم میلادی) مربوط می‌شود. این اسناد طبعاً دیوانی و حقوقی است و تنها نمونه از چگونگی زندگی در مناطق روستایی خراسان در دوران خلافت منصور عباسی به شمار می‌رود. روش نگارش این اسناد از برخی نقطه‌نظرها با روش نگارش اسناد پاپیروسی مصری در صدر اسلام شباهت دارد که نشان‌دهنده ماهیت متمرکز

و با بررسی دو نمونه از بناهای آرامگاهی و خانقاهی پیش از دوره صفوی نشان داده شده است که صفویان به عنوان یک سیاست مذهبی روند تخریب بناهای مذهبی و خانقاهی را پیش گرفته بودند تا هم تقدس مکانهای مورد احترام اهل سنت را بشکنند و هم در برخی موارد با تحریف شخصیت و مکان و نیز تحریف و جعل اسناد مرتبط با این دو، هویت آنان را به نفع اندیشه خویش تغییر دهند. دو نمونه مورد بررسی، آستانه شیخ امین‌الدین بلیانی در شهر کازرون و آستانه میر عالی حسین در شهر بهبهان است.

۵. کریستین مولر (Christian Muller): (CNRS-IRHT):

«اسناد حرم بیت‌المقدس: اسنادی از رویه قضایی سده یازدهم میلادی»
اسناد رسمی نه قرن، در کتابخانه میدانگاه مساجد (Esplanade des Mosques) در بیت‌المقدس نگهداری می‌شود که در نوع خود، مجموعه‌ای بی‌نظیر است. در این مجموعه، تعداد بسیاری سند وجود دارد که تنها در یک دوره کوتاه از تاریخ این شهر نگاشته شده‌اند.

۶. عبدالحمید فئینه (دانشگاه تونس): «یادداشتی درباره»

یک ضرابخانه کم‌آشنای دوره عباسی به نام المهدیه، در شمال آفریقا»
منابع عربی و پژوهش‌های تاریخی بر این امر متفق‌اند که تنها شهر آفریقایی که به دستور مهدی خلیفه فاطمی در سال‌های ۳۰۳ و ۳۰۸ ق (۹۱۶-۹۲۱ م) ساخته شد، شهر المهدیه است. شواهد سکه‌شناختی، وجود شهری را به همین نام اما در دوران کوتاه خلیفه عباسی، عمر بن حفص المهبلی (۱۵۱-۱۵۴ ق/۷۶۸-۷۷۱ م)، تأیید می‌کنند. پژوهش فعلی به تقابل میان شواهد سکه‌شناختی منابع این پژوهش و شواهد متنی درباره شناسایی مکان دقیق نشر سکه از ضرابخانه المهدیه، در دوران عباسی، می‌پردازد.

۷. پاسکال بوره‌سی (Pascal Buresi): (CNRS): «اسناد

بایگانی و رونوشت‌ها: اسناد دیوان دولت‌های موحدون (غرب اسلامی، سده‌های دوازدهم و سیزدهم میلادی)»
بیشتر متون اسناد دیوان موحدون، تنها از طریق

نقل قول‌های موجد در آثار ادبی، مانند جنگ‌های ادبی یا منظوم، تواریخ، تذکره‌های شاعران و دانشمندان به ما منتقل شده است. اواریست لوی پروونسال (۱۹۴۱) و احمد عزازی (۱۹۹۵-۲۰۰۰) به تصحیح بسیاری از این نوشته‌ها پرداخته‌اند. البته این نوشته‌ها متن بازنویسی شده اسناد هستند و نه اصل آنها. این نوع حفاظت و انتقال، مشکلات بسیاری برای تاریخ‌نگاران فراهم می‌آورد. مشکلاتی از قبیل انواع دست‌بردن در اسناد: چگونگی نگهداری، امحا و پراکندگی آنها. این مشکلات در فرآیند رونویسی آنها نیز وجود دارد. در واقع، حروف ذکر شده در آثار هر نویسنده، دارای شکل‌های متفاوتی هستند که حاوی اطلاعات مهمی در زمینه‌های اداری، سیاسی، عقیدتی (ایدئولوژیک) و واژگانی است. به علاوه، تعدادی از اسناد تصحیح شده، از دستنامه دیوانی استخراج شده که نویسنده آن، احمد البلاوی، کاتب دیوان موحدون، در دهه‌های آغازین سده هشتم هجری، بوده است. این دستنویس در کتابخانه سلطنتی رباط وجود دارد. نمونه‌های متنوع اسناد آن فرمان‌های انتصاب حکومتی، انتصاب قضایی، نامه‌های فتوا، بیعت و ... که بررسی این اسناد چشم‌اندازهای مهمی بر اهل تاریخ و سند می‌گشاید. تعداد اندکی از این سندهای اصل در مجموعه‌های بایگانی ایتالیایی نگهداری می‌شوند.

۸. آنابل کولینه و ماری لاما (Annabelle Collinet & Marie Laama):

«ملاحظات درباره استفاده مجدد: وسیله‌ای فلزی ثبت دوره مملوک از بخش هنرهای اسلامی موزه لوور»
در بخش هنرهای اسلامی موزه لوور، صفحه‌ای فلزی شش ضلعی نگهداری می‌شود که روی آن متنی دینی و پشت آن عنوان یک مقام عالی‌رتبه نوشته شده است. این صفحه مزین به کتیبه است. شکل این وسیله، سطح بالای یک رحل قرآن را تداعی می‌نماید که بر شش پایه قرار دارد. کف این وسیله فلزی ظاهراً از یک تخته فلز بریده‌شده و برای ساختن رحل از آن استفاده شده است.

۹. تاشا وردراشتراسه (Tasha Vorderstrasse): مؤسسه

هلندی خاور نزدیک NINO، لیدن): «بازسازی خانه‌ها و بایگانی‌ها در مصر اسلامی»

می‌شوند همچنان ناشناس مانده‌اند. در این مقاله به اهمیت این اسناد در بررسی زندگی روزانه در فیوم به عنوان واحه‌ای با موقعیتی استثنایی و در عین حال وضع سیاسی اقتصادی و اجتماعی دیگر مناطق مصر پرداخته شده است.

۱۲. محمد جازم (مرکز فرانسوی معماری و علوم اجتماعی صنعا، یمن): «ارتفاع الدوله المؤیدیه،

نسخه‌ای دیوانی و مالی از دوره رسولیان یمن»

این مقاله درباره نسخه کم‌نظیری است که به جنبه‌های اقتصادی و دیوانی سلطان یمن در سده‌های میانی در دوره چهارمین سلطان از دودمان رسولیان است که المؤید داوود (۶۹۶-۷۲۱) نام داشت. این نسخه دارای ۲۰۷ برگ است و شماره دستیابی آن ۱۸۳ کتابخانه سلطان فهد (ریاض، عربستان سعودی). محمد جازم، اخیراً این کتاب را تصحیح کرده و زیر چاپ است. نویسنده کتاب ناشناس است و احتمالاً از کارمندان دیوانی بوده و جزئیات مداخل دولت رسولی را مدت یک سال، ولایت به ولایت می‌نوشته است. هر فصل از کتاب به یک استان اختصاص دارد. این نوشته‌ها در دو مجموعه بزرگ التهامیم (استان‌های ساحلی) و الجبال (ولایت کوهستانی) درآمد بیشتر ولایات به خزانه سلطان واریز می‌شده و بقیه صرف مخارج ارتش می‌شده (نظام اقطاع).

نسخه ارتفاع الدوله المؤیدیه، در مجموع، سندی معظم در فهم سازمان دیوانی دولت رسولیان، در پایان سده هفتم هجری/ سیزدهم میلادی است.

۱۳. ژولین لوازو (Julien Loiseau): دانشگاه پل والرئ مون‌پلیه سه): «اسناد وقف قاهره در دوره ممالیک:

وضعیت اماکن و دورنمای تحقیق»

این مقاله به معرفی مجموعه‌های بایگانی بازمانده از دوره ممالیک (سده‌های هفتم تا دهم هجری) در قاهره می‌پردازد. مواد این بایگانی‌ها، بیشتر اسناد وقف و اسناد رسمی دیگری که آنها نیز به صورتی به وقف مربوط می‌شوند: فروش، انتقال و واگذاری، مبادله و معاوضه. و سپس برخی ارزش‌های این مجموعه‌ها را برای مطالعات تاریخ اجتماعی و به ویژه نقش و جایگاه وقف در گسترش مؤسسات مذهبی و آموزشی برشمرد.

در این مقاله تعدادی از بایگانی‌های عربی اوایل دوره اسلامی در مصر معرفی و مورد بررسی قرار می‌گیرد. با توجه به آنکه بیشتر این اسناد مبایعه‌نامه‌های متعدد مربوط به خانه‌های یک محله است، می‌توان علاوه بر بازسازی بایگانی‌ها، مالکان محلات و خانه‌ها و نیز با نگاه معماری شکل و جزئیات خانه‌ها را نیز شناسایی و بازسازی کرد. سخنران نمونه‌هایی از این خانه‌ها را بر اساس اطلاعات اسناد طراحی و تحلیل کرد.

۱۰. کارل شافر (Karl Schaefer): دانشگاه دریک (امریکا): «چاپ باسمه در سده‌های میانه اسلامی و تاریخنگاری عربی»

طلم‌ها و تعویذها و دیگر نوشته‌های به خط عربی که به حدود سده دهم تا پانزدهم مربوط می‌شود، تاکنون به عنوان متون عجیب و ناشناخته مورد بررسی قرار می‌گرفته است. بررسی دوباره این متون، نقش چاپ قالبی (چاپ با تخته- نوشته) در فرهنگ عربی- اسلامی سده‌های میانی را نشان می‌دهد. تعداد و گستره انتشار این متون که در این سده‌ها از توجه تاریخ‌نگاران به دور مانده، نشان از وجود مؤسساتی پرتحرک در زمینه چاپ پیشرفته با تخته- نوشته دارد.

۱۱. خالد یونس (دانشگاه منوفیه، مصر): «تاریخ فیوم در دوره متاخر اسلامی مصر بر اساس منابع شفاهی و متون پاپیروسی به زبان عربی»

فیوم یک واحه وسیع طبیعی در غرب صحرای مصر، در نود کیلومتری قاهره، قرار دارد. بر خلاف دیگر واحه‌ها، آب فیوم از طریق بحر یوسف، از نیل تأمین می‌شود. از این رو واحه دره نیل خوانده می‌شود. فیوم از نظر طبیعی زیبا و از جنبه تاریخی بسیار غنی است.

فیوم همچنین از جنبه اسناد بسیار قابل توجه است. اسنادی قدیمی از جنس پاپیروس، کاغذ، کاغذپوستی و مواد دیگر از ادوار مختلف وجود دارد. تاریخ حقیقی فیوم در دوران اسلامی همچنان ناشناخته مانده که به دلیل اندک بودن اطلاعات در منابع منقول عربی است. این اسناد، به ویژه در بخش پاپیروس‌ها تصحیح شده، اما بسیاری دیگر که در مجموعه‌های مختلف در مناطق مختلف جهان وجود دارد و نیز در کاوش‌ها یافت